

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΛ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ*

Ιωάννης Μιχ. Σόντης

Ι. Έχει στο πάνθεον των «υψηλών προγόνων»¹ μου την πιο λαμπρή δικαιολογημένα θέση· κι αυτό κάνει το χέρι μου να τρέμει από συγκίνηση, καθώς αρχίζω να υφαίνω τον έπαινο του άνδρα από το Μοναστήρι, που ως άνθρωπος υπήρξε αληθινά σπουδαίος, στην απεραντοσύνη της καλοσύνης του και στη διάθεσή του για προσφορά αφειδώλευτη, ως αγωνιστής της ζωής και της ελευθερίας στάθηκε εξαιρετικά γενναίος και αναδείχθηκε ανιδιοτελής πατριώτης, ως επιστήμονας υπήρξε πράγματι διαπρεπής, κατεχόμενος από ένθεο ζήλο για τη νομική επιστήμη και διακρινόμενος προεχόντως για την βασανιστική προσήλωσή του στην τελειομανία, ενώ ως ακαδημαϊκός δάσκαλος δημιούργησε Σχολή, λατρεύτηκε δε κυριολεκτικά από τους μαθητές του, όσο κανείς ίσως άλλος στην πανεπιστημιακή ζωή της Χώρας μας. Μέλημά μου ωστόσο πρώτο, να μην αφήσω να με παρασύρει εντελώς το έντονο συναίσθημα του σεβασμού και της ευγνωμοσύνης και δώσω έτσι την προσωπογραφία του Δασκάλου μου ιμπρεσιονιστικά –σε μια στιγμή αποθεώσεως– χρωματισμένη, και ως εκ τούτου αναπόδραστα εξιδανικευμένη, αλλά να παραστήσω τον επιφανή αυτόν άνδρα, όπως αληθινά ήταν. Και μέσα από την εικόνα αυτήν ας αναδειχθεί πλέρια η μεγαλοσύνη του, και άξιος ο έπαινός του.

II. Ο Ι. Μ. Σόντης γεννήθηκε στο Μοναστήρι, την άλλοτε ελληνικότατη αυτήν πόλη της Μακεδονίας, το 1907. Γονείς του ο Μιχαήλ Σόντης (Κτηματίας) και η Παρασκευή Τσομπάνου. Περάτωσε τις γυμνασιακές του σπουδές –με την βοήθεια του επίσης Μοναστηριώτη γυμνασιάρχη Νότη, στα φιλόξενα χέρια του οποίου τον είχε εμπιστευθεί νύχτα ο πατέρας του όταν έκλεισαν τα ελληνικά σχολεία στο Μοναστήρι– στη Θεσσαλονίκη το 1925. Το ίδιο έτος ενεγράφη φοιτητής της Νομικής Σχολής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, έλαβε δε μετά από τακτικές σπουδές, τον Απρίλιο του 1930, το μεν πτυχίο της Νομικής με τον βαθμό «Άριστα», το δε πτυχίο των Πολιτι-

---

* Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Ο όρος αυτός («hohe Ahnen») είναι ειλημμένος από τον Faust του Goethe (στίχ. 1117), όπου, παραφραζόμενος κάπως, θα μπορούσε να έχει και την έννοια των ανηγμένων σε ιδανικά, αιώνια και απόλυτα, καθοδηγητικά πρότυπα προγόνων. Κατά τον *Ι. Θεοδορακόπουλο*, *Ο Φάουστ του Γκαίτε*, έκδ. 3^η, 2002, σ. 201 επ., τα αιώνια αυτά πρότυπα είναι οι μητέρες ιδέες. Πρβλ. και *Π.Α. Παπανικολάου*, *Η Φαουστική Συμφωνία*, 2004, σ. 36 και 63 επ.

κών και Οικονομικών Επιστημών με τον βαθμό «Λίαν Καλώς». Ακολούθως υπέστη, το 1931, τις εξετάσεις για την άδεια του δικηγόρου, όπου και επρότευσε.

Το 1931 μεταβαίνει για μεταπτυχιακές σπουδές στην Χαϊδελβέργη της Γερμανίας, όπου θα παραμείνει επί τέσσερα και πλέον έτη, στην αρχή με δικές του δαπάνες, αργότερα δε, από τον Σεπτέμβριο του 1934 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1936, ως υπότροφος του Πανεπιστημίου Αθηνών από το Σχούτσιο Κληροδότημα. Εκεί με διδασκάλους στη μεν Νομική Σχολή κυρίως τον καθηγητή Ernst Levy, για το Ρωμαϊκό Δίκαιο, και τους καθηγητές Heinrich Mitteis και Eugen Ulmer, για το Αστικό Δίκαιο, στη δε Φιλοσοφική Σχολή τους καθηγητές Eugen Täubler και Karl Meister, για τη ρωμαϊκή ιστορία, τη λατινική φιλολογία και τη μέθοδο της ιστορικής έρευνας, θα επιδοθεί με όλες του τις δυνάμεις, εργαζόμενος ακόμη και κατά τη διάρκεια των διακοπών, στην έρευνα κυρίως των Βασιλικών και των ελληνικών εν γένει επεξεργασιών της ιουστινιάνειας νομοθεσίας του δευτέρου ημίσεος του 6^{ου} και των αρχών του 7^{ου} αιώνα, καρπό δε της έρευνας αυτής θα αποτελέσει η δημοσιευθείσα, το 1937, πραγματεία του με τον τίτλο «Die Digestensumme des Anonymos». I. Zum Dotalrecht. (Ein Beitrag zur Frage der Entstehung des Basilikentextes), σελ. VIII + 160 (23^ο τεύχος της σειράς: Heidelberger rechtswissenschaftliche Abhandlungen herausgegeben von der Juristischen Fakultät, Verlag C. Winter). Επί τη βάσει τμήματος της πραγματείας αυτής, το οποίο υπέβαλε ως διατριβή στην εκεί Νομική Σχολή, θα λάβει, τον Φεβρουάριο του 1936, τον τίτλο του διδάκτορος της Σχολής αυτής με τον βαθμό «magna cum laude».

Η πραγματεία αυτή του Σόντη, ακολουθούσα, υπό την σοφή καθοδήγηση του Levy, την ιστορικοκριτική μέθοδο έρευνας, που συνεπάγεται και την μελέτη του ελληνικού και του βυζαντινού δικαίου, στηρίχθηκε σε αυτοτελή και ανεξάρτητη παρεμβληματολογική έρευνα και οδήγησε σε πορίσματα νέα όσον αφορά στην κριτική του κειμένου του Πανδέκτη, εντεύθεν δε παριστά, πράγμα που και διεθνώς αναγνωρίστηκε στον συγγραφέα, σημαντική συμβολή στο δόγμα γενικότερα του Ρωμαϊκού Δικαίου².

2. Κρίσεις θετικές περί της εργασίας αυτής εξέφεραν, πέρα από τον *Κων/νο Τριανταφυλλόπουλο* στην εισηγητική του έκθεση για την υφηγεσία του Ι. Σόντη, κυρίως ο μεγάλος *Franz Wieacker*, καθηγητής του Πανεπιστημίου Göttingen της Γερμανίας, στο περιοδικό *Zeitschr. d. Savigny – Stiftung*, 58 (1938), σ. 385-391, ο *Adolf Gaspary*, στο περιοδικό *Revue Internationale de la Theorie du Droit*, τόμ. 12 (1938), σ. 96, ο πολός *Gerhard v. Beseler*, περιώνυμος για την αυστηρότητα των κρίσεών του, στη μελέτη του που δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του στον τόμο με τον τίτλο *Scritti in onore di C. Ferrini ... τ. III*, 1948, σ. 296, ο κορυφαίος ιστορικός του δικαίου *Fritz Pringsheim*, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Freiburg, στο *Revue internationale des Droits de l'antiquité*, τ. 4 (1950), 410 σημ. 81, ενώ παράλληλα κατά των θέσεων που υιοθετούσε ο Σόντης στην εργασία αυτήν υπήρξε, όπως ήταν φυσικό, και ζωνρή αντίδραση εκ μέρους της ιταλικής επιστήμης (*Antonio Guarino*, σε: *Studia et documenta historiae et juris V*, 1939, σ. 273-285, *Salvatore Riccobono*, σε: *Scritti in onore di C. Ferrini*, 1946, σ. 39, σημ. 4 κ.ά.).

Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, το 1936, διορίζεται, στο τέλος του έτους αυτού, βοηθός του Νομικού Σπουδαστηρίου, που διηύθυνε τότε ο δάσκαλός του αείμνηστος καθηγητής Κων/νος Τριανταφυλλόπουλος. Τον Μάιο του 1938 αναγορεύεται παμνηφεί από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών υφηγητής του Αστικού Δικαίου. Καθ' όλη την μακρά θητεία του με την ιδιότητά του αυτήν θα διδάξει Αστικό Δίκαιο, κυρίως Εμπράγματο, με έμφαση, μετά την έναρξη της ισχύος του ΑΚ, στη συστηματική αυτού ερμηνεία «κατά την αρμόζουσαν μέθοδο», όπως συνήθιζε να λέγει.

Το έτος 1953 εκλέγεται έκτακτος καθηγητής του Αστικού Δικαίου, με τριετή θητεία, στην έδρα που κενώθηκε με την αποχώρηση του αιμνήστου Γεωργίου Μπαλή, το δε 1957 –οπότε έχει δημοσιευθεί ήδη η πραγματεία του με τον τίτλο «Αι περιορισμένοι προσωπικά δουλείαι», που έμελε να αποτελέσει αυθεντικό πλέον οδηγό στην ερμηνευτική προσέγγιση των περί δουλειών διατάξεων του ΑΚ, συγχρόνως δε υπήρξε το πλέον από δείγμα της μεγαλόπνοης προσπάθειας του Σόντη να θεμελιώσει, μέσα και από τη σύγχρονη ιστορικοσυγκριτική και τελεολογική μέθοδο, ένα νέο δογματικό σύστημα του Εμπραγμάτου Δικαίου³ – θα εκλεγεί παμνηφεί τακτικός καθηγητής της έδρας αυτής. Θα αποχωρήσει από την ενεργό υπηρεσία λόγω ορίου ηλικίας κατά το τέλος του πανεπιστημιακού έτους 1971-1972.

Από το έτος 1942, οπότε αναδιοργανώθηκε η Πάντειος Α.Σ.Π.Ε. διετέλεσε, μέχρι το 1964, καθηγητής των Στοιχείων Αστικού και Δικονομικού δικαίου.

Τιμητικές προτάσεις για την μετακλήσή του σε γερμανικά πανεπιστήμια που του έγιναν τόσο το 1955 από τη Νομική Σχολή του Göttingen όσο και το 1962, με πρωτοβουλία του καθηγητή Fritz Pringsheim, κορυφαίου ιστορικού του Ρωμαϊκού και του Ελληνικού Δικαίου, από τη Νομική Σχολή του Freiburg, δεν θέλησε να τις αποδεχθεί, προτιμώντας να προσφέρει τα πολύτιμα φώτα του στη νεολαία της πατρίδας του.

Με την επάνοδό του από τη Γερμανία, το 1936, επιδίδεται στην άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος, από την οποία με πολύ πόνο και μόχθο θα αντλεί τα μοναδικά πλέον μέσα του βιοπορισμού του, καθώς νωρίς βρέθηκε να είναι προστάτης οικογενείας, να στερείται δε παντελώς περιουσίας. Παρά ταύτα, όταν, το 1957, θα ε-

---

3. Στο έργο αυτό του Σόντη –που έγινε γνωστό στον κύκλο των γερμανικών δικαίων μέσω της αναλυτικής βιβλιοκρισίας του *Semitis*, στο AcP 157 (1958), 429 επ.– η προσπάθειά του κατευθύνεται κυρίως στην ικανοποίηση της ανάγκης για ακριβή, κατά το δυνατόν, καθορισμό του περιεχομένου των δουλειών αυτών, ανάγκη την οποία ο ίδιος θεωρούσε σπουδαία και επιτακτική, ενόψει του κινδύνου, από την ευρεία αυτών εφαρμογή, που είχε επικρατήσει ιδίως στη Γερμανία, να πληγεί υπέρμετρα η αξία της ακίνητης ιδιοκτησίας και ο γενικότερος οικονομικός σκοπός της. Παράλληλα η πραγματεία αυτή είχε ως πρώτιστο στόχο να συμβάλει στην αποκάλυψη και συστηματικοποίηση των βασικών εννοιών και αρχών του διανύοντος τότε τα πρώτα ακόμη βήματά του ΑΚ.

κλεγεί τακτικός καθηγητής, το ακαδημαϊκό του ήθος θα αισθανθεί να του υπαγορεύει να σταματήσει τη δικηγορία. Κι αυτό τελικά θα πράξει.

Επί τριετία διετέλεσε μέλος του Συμβουλίου του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, εκλεγείς κατά τις αρχαιρεσίες του 1952, επί πολλά δε έτη υπήρξε νομικός σύμβουλος της Εθνικής Κτηματικής Τράπεζας της Ελλάδος, διαδεχθείς και στη θέση αυτήν τον αείμνηστο Γεώργιο Μπαλή.

Κατά τη διάρκεια της εχθρικής κατοχής, όταν είχαν πλέον διακοπεί τα μαθήματα, υποδεικνύεται, μαζί με άλλους συναδέλφους, από τον Δ.Σ.Α. με έγγραφό του προς το μόνιμο γερμανικό στρατοδικείο (το διαβόητο στρατοδικείο του «Παρνασσού») ως συνήγορος των δικαζόμενων ενώπιον αυτού Ελλήνων (Ιούνιος 1942). Κι είναι κοινώς γνωστό με πόση επίπονη εργασία και με τι αγνό πατριωτισμό, αλλά και τόλμη περισσή μπόρεσε τότε ο Σόντης, μέχρι την απελευθέρωση, να σταθεί πολύτιμος αρωγός σε μεγάλο αριθμό άδικα διωκόμενων Ελλήνων. Από αυτήν τη σκοπιά δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι το καλοκαίρι του 1947 θα προταθεί από την Ελληνική Κυβέρνηση –μαζί με τον Δήμαρχο Καλαβρύτων και τον Τσιγάντε– ως μάρτυρας στη Δίκη της Νυρεμβέργης, θα κληθεί δε στη συνέχεια από τον αμερικανό στρατηγό Taylor, που κατά την δίκη αυτήν εκτελούσε χρέη Γενικού Εισαγγελέως, να συμβάλει στο ζήτημα της ομηρείας στην Ελλάδα κατά την διάρκεια της εχθρικής κατοχής, αποστολή που εκπληρώνει ο Σόντης, μεταβαίνοντας εκεί και υποβάλλοντας μακροσκελές περί του θέματος αυτού –στα γερμανικά δε γραμμένο– υπόμνημα, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ολόκληρο από την κατηγορία κατά την τελευταία φάση της δίκης⁴.

Στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Στυλιανού Μαυρομιχάλη (1963) διετέλεσε Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων, στη δε υπηρεσιακή κυβέρνηση Ιωάννη Παρασκευοπούλου (1964) Υπουργός Δικαιοσύνης. Και από τις δύο αυτές θέσεις ο Σόντης υπηρέτησε την πατρίδα του με δημοκρατικά υποδειγματικό τρόπο.

Το επιστημονικό του κύρος είναι τόσο μεγάλο, ακόμη και σε διεθνές επίπεδο, ώστε θα ωθήσει την διάσημη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Tübingen της Δυτικής τότε Γερμανίας να εντάξει τον Ι.Μ.Σ. «ως εμβριθή γνώστη της γερμανικής επιστήμης του Αστικού Δικαίου, σταθερό φίλο του γερμανικού πολιτισμού και ειλικρινή υπερασπιστή του δικαίου και της ελευθερίας του Λαού του» στους κόλπους της, απονέμοντας σ' αυτόν, τον Οκτώβριο του 1977 –με την ευκαιρία του εορτασμού των 500 ετών από την ίδρυση του εκεί πανεπιστημίου– τον τίτλο του Επίτιμου Διδάκτορος. Σχεδόν συγχρόνως, το 1977, οι διαπρεπέστεροι μεταξύ των φίλων του γερμανών καθηγητών, όπως ο Fritz Baur, ο Karl Larenz και ο Franz Wieacker, θέλοντας ακριβώς να τιμήσουν τις υπηρεσίες που προσέφερε ο Σόντης στη γερμανική επιστήμη και

4. Το υπόμνημα αυτό παραμένει μέχρι σήμερα αδημοσίευτο.

την ιστορία του δικαίου, θα εκδώσουν τιμητικό τόμο με τον τίτλο «Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Recht, Festgabe für Johannes Sontis», στον οποίο θα μετάσχουν βέβαια με σπουδαίες συμβολές τους –εκτός από τους πλέον εξέχοντες γερμανούς εκπροσώπους του ρωμαϊκού και του αστικού δικαίου– και οι εκ των μαθητών του Απ. Γεωργιάδης, Μιχ. Σταθόπουλος και Ι. Σπυριδάκης⁵.

Για την αποφασιστική συμβολή του στην καλλιέργεια της νομικής επιστήμης της χώρας μας και την πολύτιμη εθνική του δράση η Ακαδημία Αθηνών θα τον συμπεριλάβει κατά τον Ιούνιο του 1980 στους κόλπους των Αθανάτων, εκλέγοντάς τον στην Έδρα του Ιδιωτικού Δικαίου⁶. Κι εκεί στο βήμα επάνω, την ώρα μάλιστα που εκφωνούσε τον λόγο του, με θέμα την ευθανασία, θα κοπεί το νήμα της ζωής του. Ήταν το απόβραδο της 18^{ης} Μαρτίου 1982, όταν το βήμα της Ακαδημίας έμελλε να γίνει βωμός, πάνω στον οποίο ο μεγάλος μας Δάσκαλος θα προσέφερε θυσία την ίδια τη ζωή του. Θα πρέπει πάντως να έφυγε ευτυχισμένος με την παράδοξη αυτή συμπεριφορά της μοίρας· γιατί είχε μέσα του πίστη· πίστευε ακράδαντα στην αξία της αποστολής που είχε τάξει στον εαυτό του. Κι «όσοι έχουν μέσα πίστη, ευτυχισμένοι! Καμία θυσία δε βρίσκουνε μεγάλη» σύμφωνα με τη διδαχή του Goethe⁷.

III. Ο Ι.Μ.Σ. ανήκει στο σπάνιο εκείνο γένος των επιστημόνων που προτιμούν να αναλώσουν όλη τη δυναμικότητα του στοχασμού τους κι όλον τον μόχθο των ερευ-

5. Για τον τιμητικό αυτόν τόμο και τον ίδιο τον Σόντη –που ήταν ήδη ευρύτατα γνωστός στον νομικό κόσμο των γερμανόφωνων έννομων τάξεων κυρίως επί τη βάσει της μελέτης του με τον τίτλο «Das griechische Zivilgesetzbuch im Rahmen der Privatrechtsgeschichte der Neuzeit», Zeitschr. der Savigny – Stiftung 78 (1961), 355 επ., όπου ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ιστορική συνέχεια πολιτισμών και δικαίων, κι ακόμη περισσότερο ίσως ένεκα της συμβολής του στον τιμητικό τόμο για τον K. Larenz (1973) με την περισιπούδαστη μελέτη του «Strukturelle Betrachtungen zum Eigentumsbegriff» (σ. 337 επ.)– θα γράψει ο Liver, αναγγέλλοντας την έκδοση του τόμου αυτού στο περιοδικό Zeitschrift des bernischen Juristenvereins τόμ. 115 (1979), σ. 508 επ., 516, το εξής εγκωμιαστικό σχόλιο: «Es schien mir, daß diese einem Gelehrten von internationalen Rang gewidmete Festschrift sowohl um der Fülle der Probleme von allgemeinem Interesse wie auch um der wissenschaftlichen Bedeutung der Verfasser der Beiträge eine Besprechung mit Hinweisen auf unser eigenes Recht so sehr verdiene wie selten eine Festschrift.»

6. Κατά την σχετική συζήτηση που διεξήχθη στη συνεδρία της 5^{ης} Ιουνίου 1980 της Ολομέλειας της Ακαδημίας Αθηνών το κριτήριο στο οποίο προσδόθηκε, κυρίως από τον Ιω. Θεοδορακόπουλο, αποφασιστική σημασία για την επιλογή του Ι. Σόντη έναντι των άλλων συνυποψηφίων του, επίσης αξιόλογων επιστημόνων (Ράμμος, Πέρδικας, Κουσουλάκος και Δεσποτόπουλος), ήταν εκείνο της ευρύτητας των επιστημονικών ενδιαφερόντων του Σόντη, αφού αυτού το έργο κρίθηκε ότι ανταποκρίνεται περισσότερο στις σύγχρονες απαιτήσεις της Ερμηνείας του Δικαίου, η οποία θα πρέπει αναπόδραστα να χωρεί πλέον επί τη βάσει και της γενικής θεωρίας του Δικαίου, της ιστορίας του Δικαίου, της φιλοσοφίας του Δικαίου και ακόμη της κοινωνιολογίας του Δικαίου. Ο Σόντης θεωρήθηκε κατά την συζήτηση αυτήν ότι δεν είναι απλώς ένας άριστος τεχνικός της Νομικής Επιστήμης, αλλ' ανήκει κι αυτός στους πνευματικούς ανθρώπους «οι οποίοι έχουν διασπάσει τον κύκλο και τα όρια της στενής έννοιας της Επιστήμης και έχουν συνάμα ευρύνει το πνεύμα των με τα γενικότερα προβλήματα της ζωής του ανθρώπου»

7. Goethe, Faust, στίχ. 1716 επ. σε μετάφραση Κ. Χατζόπουλου.

νητικών τους προσπαθειών στην πρόσδοση προεχόντως αυστηρής επιστημονικότητας στο συγγραφικό τους έργο και συναφώς την αναζήτηση σ' αυτό της πρωτοτυπίας. Η ποσότητα της συγγραφής αποτελεί εντελώς δευτερεύουσα γι' αυτούς υπόθεση⁸.

Και είναι αυτές κυρίως οι αρετές που προκαλούν τον θαυμασμό για την ποιότητα του συγγραφικού έργου του Σόντη, ενός έργου που σύγκειται από τρεις τουλάχιστον μονογραφίες⁹, συμβολές στην ΕρμΑΚ, είκοσι επτά άρθρα, πολλά σχόλια, γνωμοδοτήσεις και βιβλιοκρισίες, που μαζί με μια εκτεταμένη (εκ 55 σελίδων) ανάλυση του εμπραγμάτου δικαιώματος, στην οποία ο Σόντης, ξεπερνώντας αναπάντεχα την τελειομανία του, φαίνεται να είχε ήδη προσδώσει οριστική κατά το μάλλον ή ήττον μορφή –ώστε να μπορεί να αποτελέσει τμήμα του επί πολλά έτη σχεδιαζόμενου και πολλαπλώς γραφόμενου Εμπραγμάτου Δικαίου, πλην καταδικασμένου από τον χαρακτήρα του συγγραφέα του να παραμείνει μέχρι του θανάτου του ημιτελής– περιελήφθησαν στον τόμο που εξέδωσαν το 1986, αξιοποιώντας μικρό μόνον τμήμα των χειρογράφων του, οι μαθητές του με τον τίτλο «Συμβολαί εις την θεωρίαν του Εμπραγμάτου Δικαίου»¹⁰. Και επειδή ο Ι.Μ.Σ. ήταν νομικός και η Νομική εξαρτά την

8. Και κατά τούτο η ομοιότητά του προς τις αντιλήψεις του δασκάλου του Κων/νου Τριανταφυλλόπουλου είναι προφανής· πρβλ. σχετικά με τους λόγους που ώθησαν και εκείνον στο να μην ολοκληρώσει ποτέ ένα μεγάλο σύγγραμμα, ιδίως Αλ. Λιτζερόπουλο, ΝοΒ 7 (1959) 1212 και Μιχ. Π. Σταθόπουλο, Ο Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος ως δημιουργός και ερμηνευτής του δικαίου. Και μία συμβολή στην ιστορία των δύο Αστικών Κωδίκων, στο συλλογικό έργο Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 2008, σ. 37, 43 επ.

9. Δεν συμπεριλαμβάνω λ.χ. σ' αυτές την αρκετά εκτεταμένη (εξ 73 σελίδων) μελέτη του με τίτλο «Η περί του Νομικού Συνταγματίου του Υψηλάντη πραγματεία του υφηγητού Παναγιώτου Ι. Ζέπου», που δημοσιεύθηκε στο ΑΙΔ Ε' (1938). Η εργασία αυτή δεν ήταν μόνον κριτική του συγκεκριμένου έργου του Π. Ζέπου, αλλά περιείχε και σημαντικές αυτοτελείς συμβολές σε ζητήματα του βυζαντινού δικαίου, έτεινε δε να καταδείξει, στηριζόμενη και στα πορίσματα των ερευνών των Κ. Τριανταφυλλόπουλου και Π. Ζέπου, ότι οι φαναριωτικές κωδικοποιήσεις των ηγεμόνων της Μολδαβίας και Βλαχίας, παρά το γεγονός ότι προορίζονταν για λαό κατά το πλείστον ξένο προς τον ελληνικό, θα πρέπει να καταταχθούν οριστικά στην περίοδο του δικαίου του υπόδουλου Ελληνισμού ως σπουδαίο και αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας του εθνικού μας δικαίου. Ομοίως δεν συμπεριλαμβάνω στα μονογραφικά του έργα την εκτενόμενη σε 52 σελίδες ερμηνεία των άρθρων 402-409 ΑΚ περί αρραβώνος και ποινικής ρήτηρας, στην ΕρμΑΚ τόμ. ΙΙ 1 (1949), που –μολονότι πρώτη στον τόπο μας συστηματική προσπάθεια για πραγμάτευση του θέματος– αποτελεί πρότυπο ενδελεχούς δογματικής ανάλυσεως, μέσω κυρίως της λειτουργικής θεωρήσεως των νομικών αυτών μορφωμάτων.

10. Είναι γνωστό ότι ο Σόντης δεν θέλησε ποτέ να φέρει στο φως της δημοσιότητας αποσπασματικά τα πορίσματα των ερευνών του που κατέτειναν στην ανάπλαση του καθόλου δογματικού συστήματος του Εμπραγμάτου Δικαίου, πρόδιδε δε το μαρτύριο του Σισύφου η εικόνα που εμφάνιζαν τα χειρόγραφα του, απ' όπου μπορούσε κανείς να διαπιστώσει ότι μεγάλα τμήματα του Εμπραγμάτου Δικαίου είχαν γραφεί –όλα με το εκπληκτικά καλλιγραφικό χέρι του Δασκάλου– σε 3-5 εκδοχές, χωρίς ωστόσο να θεωρείται καμία ικανή να ικανοποιήσει τα κριτήρια ενδελεχείας που ο ίδιος είχε θέσει στον εαυτό του ως συγγραφέα.

αξία της ως επιστήμης προεχόντως από την ακολουθούμενη μέθοδο¹¹, η βασανιστική τελειομανία, στην οποία αναπόδραστα οδηγεί η επιδίωξη του ανωτέρω επιστημονικού ιδεώδους, δεν μπορούσε στην περίπτωση του να ικανοποιηθεί διαφορετικά παρά με την πεισματική προσήλωσή του στη μεθοδολογική θεμελίωση της εκάστοτε εκφερόμενης προτάσεως λύσεως.

Προσδεδμεμένος στο άρμα του δασκάλου του Κων/νου Τριανταφυλλόπουλου – που πρώτος ίσος στην Ελλάδα μάχεται τον νομικό θετικισμό του δικαίου των Πανδεκτών και κηρύσσει τον επαναπροσανατολισμό της νομικής επιστήμης προς τα ζωντανά αιτήματα της βιοτικής πραγματικότητας και της ιδέας της ουσιαστικής δικαιοσύνης¹²– ο Ι.Μ.Σ. θα ακολουθήσει πιστά τον δάσκαλό του στη νέα προσέγγιση του προβλήματος της ευρέσεως του δικαίου και θα αναγάγει την μέθοδο, αρχικά εκείνη της ιστορικοκριτικής έρευνας και στη συνέχεια –χωρίς πάντως να εγκαταλείψει ποτέ την ιστορικοσυγκριτική– την τελολογική μέθοδο, που περιέχει και ηθικές, κοινωνικές, οικονομικές ή πολιτικές αξιολογήσεις, στη σπουδαιότερη διάσταση της επιστημονικής ποιότητας του συγγραφικού του έργου¹³. Η βάση της μεθόδου, όπως συνήθως έλεγε, υπήρξε κατ' εξοχήν η αρετή που στοίχειωσε το έργο του Σόντη. Κι αυτήν πρωτίτως επεδίωξε με τις συστηματικές παραινήσεις του να κληροδοτήσει στους μαθητές του, τονίζοντας συγχρόνως την ανάγκη να καθοδηγείται σταθερά η δογματική επεξεργασία του ισχύοντος δικαίου αφ' ενός μεν από την φιλοσοφία, τη γενική θεωρία και τη μεθοδολογία του δικαίου, αφ' ετέρου δε από την δογματική ιστορία αυτού¹⁴.

11. Σχετικά βλ. ιδίως Π. Α. Παπανικολάου, *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*, 2000, αρ. 9 επ.

12. Είναι γνωστό ότι ο Κων/νος Τριανταφυλλόπουλος υπήρξε οπαδός, καίτοι μετριοπαθής, της κινήσεως –γνωστής ως «Σχολής της ελεύθερης ευρέσεως του Δικαίου» (freie Rechtsschule)– που, από αντίδραση στην εννοιοκρατία των πανδεκτιστών, πήγε στο άλλο άκρο, εξαιρώντας τον δημιουργικό ρόλο του δικαστή στην εύρεση του ορθού δικαίου, ακόμη και επί τη βάσει της διαισθησεώς του και του προσωπικού περί δικαίου συναισθήματός του· βλ. ιδίως τη μελέτη του «Η ελευθέρα ερμηνεία του δικαίου», 1916, και αναφορικά ως προς την πτυχή αυτήν της επιστημονικής του δράσεως κυρίως Αλ. Λιτζερόπουλο, Κων/νος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ΝοΒ 14 (1966), 385, 388 επ. και Μιχ. Π. Σταθόπουλο, όπ. ανωτ., σ. 37, 39 επ. Εγγύτερα για τη σχολή αυτήν Π. Α. Παπανικολάου, όπ. ανωτ. αρ. 113 επ.· Κ. Larenz, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, έκδ. 6^η, 1991, σ. 49 επ., 59 επ.

13. Βλ. λ.χ. τη μεθοδολογική κατεύθυνση που εκφράζει, στο γενικό της μέρος, η προσφώνησή του κατά τον εορτασμό που έλαβε χώρα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την 20^η Νοεμβρίου 1959 προς τιμήν του Κ. Τριανταφυλλόπουλου, ΝοΒ 7 (1959), 1209, 1213 επ.

14. Την κατεύθυνσή του αυτήν –που δεόντως θα εκτιμηθεί αργότερα κατά την εκλογή του ως μέλους της Ακαδημίας Αθηνών (ανωτ. σημ. 6)– βρίσκουμε ρητά αποτυπωμένη ως προγραμματική αρχή στο από Μαρτίου 1952 υπόμνημά του προς τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (in fine), όπου έγραφε τα εξής: «*Η παράλληλος επίδοσός μου εις την έρευναν του ρωμαϊκού και του βυζαντινού δικαίου δεν πρέπει να θεωρηθεί όλως άσχετος προς το κύριον έργον της δογματικής επεξεργασίας του ισχύοντος δικαίου. Της επεξεργασίας ταύτης, καθ'α πιστεύω, δύο είναι τα απαραίτητα υπόβαθρα: η φιλοσοφία, γενική θεωρία και*

Η μέθοδος βέβαια, την οποία ακολουθεί ο Ι.Μ.Σ. στο συγγραφικό του έργο, δεν είναι μία ενιαία καθ' όλη τη συγγραφική του διαδρομή, αφού η κωδικοποίηση της αστικής νομοθεσίας μέσω του Α.Κ. ήταν φυσικό να επιφέρει μια μετάθεση του κέντρου βάρους κατά την ερμηνευτική προσέγγιση των διατάξεων αυτών από την διακρίβωση της ιστορικής προελεύσεως των επιμέρους διατάξεων προς την τελολογική και εναρμονισμένη με το αξιολογικό σύστημα ερμηνεία τους.

Έτσι λ.χ. στο πρώιμο έργο του «Die Digestensumme des Anonymos», που απετέλεσε την διδακτορική του διατριβή, εμφανέστατη είναι η αγωνιώδης προσπάθειά του να πείσει περί της αληθείας και πρωτοτυπίας συνάμα της βασικής του θέσεως ότι ο συγγραφέας της «Επιτομής» (του κειμένου των Βασιλικών), της περί «εναντιοφανειών» πραγματείας και των σχολίων με την επιγραφή «του Ανωνύμου» φαίνεται ότι υπήρξε «νομικός βαθείας μορφώσεως και εξόχου αυθεντίας» με σκοπό να παράσχει στη θεωρία και πράξη της εποχής του ένα σύστημα του δικαίου του Πανδέκτη αρμονικό και απαλλαγμένο από τις απαντώμενες στο κείμενό του, σε παρεμβλήματα οφειλόμενες, αντιφάσεις, προεχόντως βάσει της μεθόδου την οποία ακολούθησε κατά την σχετική έρευνα.

Έγκειται δε η μέθοδος αυτή –η οποία εκκινούσε από την επαληθευθείσα τελικά υπόθεση ότι ο Ανώνυμος της Επιτομής είναι ένα και το αυτό πρόσωπο με τον Εναντιοφανή και τον Ανώνυμο των σχολίων– στην αντιβολή του σχετικού με το δίκαιο της προίκας τμήματος του κειμένου των Βασιλικών προς το αντίστοιχο του Πανδέκτη, ώστε να καταστεί δυνατή η διακρίβωση αν στην Επιτομή αποδίδονται όλα τα παρεμβλήματα ή τα κλασσικά στοιχεία των αντίστοιχων χωρίων του Πανδέκτη. Η βασική σκέψη, η οποία καθιστούσε πειστική και συνάμα ληξικέλευθη τη μέθοδο αυτήν, ήταν ότι από την περαιτέρω σύγκριση του κειμένου της Επιτομής προς τα σχετικά σχόλια του Ανωνύμου και του Εναντιοφανούς, αναφορικά προς κάθε παρέκκλιση, θα έπρεπε λογικά να προκύψει ενότητα των υποστηριζόμενων σ' αυτά και την Επιτομή θέσεων, αφού και αυτά από τον ίδιο συγγραφέα προέρχονται.

Για να αντιληφθεί ωστόσο κανείς την πραγματική σημασία που έχει η επιλογή αυτής της μεθόδου για την εικόνα του Σόντη ως επιστήμονα, θα πρέπει εδώ να προστεθεί ότι την επιλογή αυτήν συγκαθόρισε και η γενικότερη, ελληνοκεντρικά προσανατολισμένη, αντίληψη του Δασκάλου μας ότι, σε αντίθεση με τους δυτικούς πανδεκτιστές, η δική μας προσέγγιση του δικαίου του Πανδέκτη έπρεπε να στηριχθεί όχι

μεθοδολογία του δικαίου και η δογματική ιστορία αυτού. Κατ' ακολουθίαν, η περί την τελευταίαν ταύτην παρεμπόδιουσα ενασχόλησις δεν τυγχάνει, φρονώ, άσκοπος, τοσούτω μάλλον, όσω συνδέεται και προς παράδοσιν της ημετέρας Σχολής ενός και πλέον αιώνας, παράδοσιν, της οποίας την δι' όσον το δυνατόν πλειόνων δυνάμεων συνέχισιν επιβάλλουσιν ου μόνον λόγοι γενικωτέρας μεθόδου, αλλά και λόγοι ιστορικοί και εθνικοί.»

μόνο στο κείμενο αυτού αλλά και στον θησαυρό των ελληνικών επεξεργασιών που βρίσκονται εναποθεθειμένες κυρίως στα Βασιλικά, ενόψει μάλιστα και του γεγονότος ότι το κείμενο αυτόν είχε αποβεί το κατ' εξοχήν αποφασιστικό βάσει του διατάγματος του 1835¹⁵.

Με θαυμαστό επίσης τρόπο συναντώνται επιστημονικότητα και Ελληνικότητα στη μέθοδο, την οποία κηρύσσει ως εφαρμοστέα κατά την ερμηνεία του ημεδαπού Αστικού Δικαίου ο Σόντης μετά την εισαγωγή του ΑΚ στη χώρα μας. Ήδη στη μελέτη του με τον τίτλο «Το ρωμαϊκόν δίκαιον και η Ερμηνεία του Αστικού Κώδικος», που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό ΝΔίκ Δ' (1948), σ. 191 επ., αφού επισημάνει τον σοβαρότατο κίνδυνο της άκριτης μεταλαμπαδεύσεως του πανδεκτιστικού δόγματος κατά την ερμηνεία του ΑΚ, θα ρίξει το περίφημο σύνθημα «*Ερμηνεία του Αστικού Κώδικος διά του Αστικού Κώδικος*».

Με το σύνθημα αυτό, που ως γενική, προγραμματική ερμηνευτική αρχή διατρέχει ολόκληρο το συγγραφικό έργο του Σόντη –ευρίσκεται δε ακριβέστερα επαναδιατυπωμένη ιδίως στον πρόλογο του βιβλίου του με τον τίτλο «Αι αναγκαστικά Δουλεία κατά το δίκαιον του Αστικού Κώδικος» (ΑΚ 1012-1017, 1028-1031), 1981– ο σπουδαίος αυτός νομοδιδάσκαλος ήθελε να προτρέψει τον ερμηνευτή του νεοπαγούς νομοθετήματος να προστατεύσει το προϊόν αυτό του νεοελληνικού πολιτισμού από τον κίνδυνο μιας ανεξέλεγκτης μεταφοράς, κατά την ερμηνεία αυτού –και ιδίως των διατάξεων αυτού που είναι δημιουργήματα της καινοτόμου σκέψεως των συντακτών του– των ισχυόντων ιδίως στη Γερμανία χωρίς βεβαίως κατά την προσπάθειά του αυτήν να εκδηλώνει την καταφρόνηση της επιστήμης και της νομολογίας των αλλοδαπών δικαίων. Κατηγορικά ωστόσο απευθύνει εν τέλει προς κάθε ερμηνευτή του δικαίου του ΑΚ το πατριωτικό παράγγελμα τούτο: «*Ο ερμηνευτής του Ελληνικού Αστικού Κώδικος, ο αποβλέπων εις την εφαρμογήν τούτου ως ισχύοντος εν τη χώρα του νόμου, ούτε του Γερμανικού ούτε του Γαλλικού ούτε του Αγγλοσαξωνικού ούτε άλλου τινός αλλοδαπού δικαίου είναι φίλος. Του Ελληνικού δικαίου και μόνον τούτου είναι φίλος.*».

IV. Υποβολή όμως της προτεινόμενης εκάστοτε λύσεως στη βάση της μεθόδου και αναζήτηση της πρωτοτυπίας¹⁶ δεν είναι οι μόνες αρετές που χαρακτηρίζουν το

15. Η θέση του αυτή απαντά ήδη στην πρώτη μελέτη του, που με τον τίτλο «*Pater adiuncta filiae persona habet actionem rei uxoriae*» δημοσιεύθηκε στο ΑΙΔ Γ' (1936), 227 επ., έκτοτε δε επαναλαμβάνεται σταθερά σε κάθε ευκαιρία: βλ. λ.χ. τη μελέτη του με τον τίτλο «Περί του χαρακτήρος της υποχρέωσως εκ του νόμου προς σύστασιν προικός», ΕΕΝ Η' (1941), 199 επ., καθώς και εκείνην με τον τίτλο «Η σημασία του δικαίου των πανδεκτών μετά την εισαγωγήν του Αστικού Κώδικος», ΝΔίκ Β' (1946), 223 επ. κι ακόμη εκείνη με τον τίτλο «Καθύβρισις και καταμήνυσις του κληρονομούμενου κατά το ρωμ. δίκαιον. Αναξιότης ή σιωπηρά ανάκλησις;», Θέμ. ΞΒ' (1951), 161 επ.

16. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές από τη σκοπιά αυτήν, πέραν των μελετών που μνημονεύονται ήδη

επιστημονικό έργο του Ι.Μ.Σ. Και από μόνες τους οι αρετές αυτές δεν θα αρκούσαν ίσως να αποτελέσουν την δικαιολογία για την αναγωγή του καθηγητή αυτού σ' ένα απaráμιλλο κανονιστικό πρότυπο νομοδιδασκάλου και το θεμέλιο για την δημιουργία Σχολής στην ελληνική νομική σκέψη.

Ο Σόντης φλέγεται από αληθινό έρωτα για τη νομική επιστήμη κι είναι η φλόγα του αυτή, η ένθεη, που τον ωθεί να μη φείδεται κανενός κόπου κατά την έρευνα (ιστορική, συγκριτική, δογματική) που θα του φανερώσει τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος και θα του προσφέρει τα κατάλληλα επιχειρήματα για την επιλογή της δίκαιης τελικά λύσεως, να εκζητεί δε στη συνέχεια την τέλεια δογματική θεμελίωση της λύσεως που προτείνει¹⁷. Ως προς την επιλογή τώρα της ορθής και δίκαιης λύσεως χαρακτηριστική είναι η συστηματική του φροντίδα να αντλεί αυτήν μέσα από προσεκτική στάθμιση των αντιτιθέμενων συμφερόντων και να διασφαλίζει πάντοτε την εγγύτητά της προς την πραγματικότητα της ζωής¹⁸. Ακολουθώντας σε τού-

---

ανωτ. σημ. 2 και 9, η *συμβολή του* στο Ξένιον Festschr. für Pan. J. Zepos, Τόμ. III, σ. 337-386, με τη μελέτη του «Η υποκατάσταση των κληρονόμων του επικαρπωτή εις την επικαρπία κατά το Ρωμαϊκόν Δίκαιον και τον Αστικόν Κώδικα», όπου η ρηξικέλευθη θέση του για την εμπράγματη σύμβαση υπέρ τρίτου, και ακόμη περισσότερο η μελέτη του με τον τίτλο Μεταγραφή και συμβατική υπαναχώρησις (συμπεριληφθείσα στον Τιμ. Τόμ. Αλ. Λιτζερόπουλου, 1985, Τόμ. II, σ. 403 επ.), όπου η αιρετική –σε σχέση τουλάχιστον με τη θέση του Μπαλή αναφορικά με την ερμηνεία του άρθρου 1033 ΑΚ– διδασκαλία του περί ασυμβιβάστου της διακρίσεως μεταξύ ενοχικής και εμπράγματης δικαιοπραξίας επί ακινήτων προς το σύστημα της μεταγραφής, συναφώς δε και η υποστήριξη της απόψεως – αντίθετη προς την απολύτως κρατούσα σε μας γνώμη –ακόμη και αυτήν του Διδασκάλου του (ΣχΕνοχ σ. 196 επ.)– ότι η ασκηθείσα υπαναχώρηση από σύμβαση μεταβιβαστική της κυριότητας ακινήτου δεν έχει μόνον ενοχική ενέργεια, καταλείπουσα την εμπράγματη θέση των τρίτων ανέπαφη, αλλά παράγει και εμπράγματο συγχρόνως αποτέλεσμα, διότι ακριβώς η μεταγεγραμμένη σύμβαση είναι μία και μόνη, αιρόμενη διά της ασκήσεως της υπαναχωρήσεως ενιαίως και ως προς την ενοχική και ως προς την εμπράγματη διάστασή της.

17. Ιδού πώς περιγράφει ο ίδιος την δικαιοσυγκριτική λ.χ. προσέγγιση του ερευνώμενου εκάστοτε ζητήματος, αναφερόμενος ειδικότερα στη μέθοδο που ακολουθεί στο έργο του «Αι περιορισμένα προσωπικά δουλεία», 1957: «*Ηδύνατό τις, κρίνων εκ πρώτης όψεως, να επικρίνει τον γράφοντα διότι προσέδωκεν ευρείαν πως έκτασιν εις την έκθεσιν των αλλοδαπών δικαίων. Η επίκρισις δεν θα ήτο ορθή. Προκειμένου περί μονογραφίας, ορθότερα η αυτοτελής, έστω και εκτενής πως, έκθεσις των αλλοδαπών δικαίων –δια του τονισμού των γραμμών εκείνων, αίτινες άγουν εις τον καθαυτό σκοπόν της συγκρίσεως, και τας οποίας ελάχιστα προσφέρει ο ατελής και μάλλον «περιγραφικός» κλάδος του καλουμένου συγκριτικού δικαίου– διότι μόνον δια του τρόπου τούτου ο ερμηνευτής του ισχύοντος δικαίου αποκτά πλήρη κατά το δυνατόν εικόνα των αλλοδαπών δικαίων και σχηματίζει σαφή γνώμην περί του τι δύναται να ωφεληθεί εξ αυτών, ίνα κατόπιν επιδοθεί ελεύθερος εις την ερμηνείαν του ιδίου αυτού δικαίου. Πάντως προτιμότερος ο τρόπος ούτος της πραγματείας των αλλοδαπών δικαίων από της τήδε κακείσε και «από προσκομιδής μέρους» επικλήσεως των αλλοδαπών κανόνων και θεωρημάτων, επί μεγίστη βλάβη του αυτοτελους της ερμηνείας του ημετέρου Αστικού Κώδικος.»*

18. Χαρακτηριστική λ.χ. είναι η προσέγγισή του, από την ανωτέρω σκοπιά, του ακανθώδους ζητήματος της υπάρξεως δουλειών απαγορευτικών του ανταγωνισμού ως «αρνητικών δουλειών» στην πραγματεία του για τις περιορισμένες προσωπικές δουλείες, σ. 228 επ., όπου ο Σόντης λαμβάνει τελικά θέση αρνητική, ζηγίζοντας προσεκτικά αφ' ενός μεν το μέγεθος της ωφέλειας που θα προσπόριζε η μορφή αυτή της δουλείας στον δικαιούχο, αφ' ετέρου δε τον βαθμό της θυσίας, την οποία θα υφίστατο η κυριότη-

το το παράδειγμα του μεγάλου δασκάλου του Κων/νου Τριανταφυλλόπουλου¹⁹, δεν διστάζει εξάλλου να υιοθετήσει κι αυτός την εισαγωγή κοινωνικοπολιτικών σταθμίσεων στη νομική σκέψη, αλλά με σεβασμό στο αξιολογικό σύστημα του ΑΚ και την ανάγκη πραγματώσεως της ιδέας της επεικείας²⁰, ενώ σταθερός παραμένει πάντοτε ο προσανατολισμός του προς την πολιτιστική και διαγνωστική αξία της ελληνικής, μεταϊουστινιάνειας ιδίως, νομικής επιστήμης, στην αποκάλυψη της οποίας σοβαρότατο διεδραμάτισε ο ίδιος και συνάμα διεθνώς αναγνωρισμένο ρόλο²¹.

Αν τώρα σ' αυτά τα τυπολογικά γνωρίσματα του επιστημονικού έργου και της προσωπικότητας του Ι.Μ.Σ. προσθέσει κανείς την παρνασσιστική τελειότητα της γλωσσικής του εκφράσεως και τη σαγηνευτικότητα της διδασκαλίας του –σε συνδυασμό βέβαια και με τη σπάνια ανθρώπινη αρετή του να επιλέγει τους αρίστους από τους μαθητές του και να τους βοηθάει με όλες του τις δυνάμεις να ανελιχθούν σε άξιους επιγόνους του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών– θα μπορέσει ίσως να δικαιολογήσει τον ανωτέρω χαρακτηρισμό του Δασκάλου μας ως ιδρυτή Σχολής στην ελληνική επιστήμη του Αστικού Δικαίου και να αντιληφθεί γιατί ο άνθρωπος αυτός αγαπήθηκε από τους μαθητές του όσο κανείς ίσως άλλος από τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τα χαρακτηριστικά της Σχολής αυτής, έτσι όπως σκιαγραφούνται ανωτέρω, εύκολα θα τα ανιχνεύσει κανείς –όλα ή τα περισσότερα από αυτά, σε μεγαλύτερη δε ή

τα. Το περί δικαίου συναίσθημά του εξάλλου θεωρεί ανεπίτρεπτο να δεσμεύεται ύψιστο αγαθό, «οίον η επαγγελματική ελευθερία, προς ικανοποίησιν καθαρώς εγωϊστικών συμφερόντων». Μέσα από μια στάθμιση επίσης των εκατέρωθεν συμφερόντων συνάγει, ως δίκουσα το γειτονικό δίκαιο του ΑΚ αρχή, την ύπαρξη καθήκοντος αλληλεγγύης μεταξύ των γειτόνων· βλ. σχετικά Αι αναγκαστικά δουλείαι, 1981, σ. 2 και passim.

19. Σχετικά βλ. ιδίως Σταθόπουλο, όπ. ανωτ., σ. 39 επ. και Λιτζερόπουλο, ΝοΒ 14, 385, 388 επ.

20. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αξιολογική πορεία σκέψεων, επί τη βάση της οποίας θα αχθεί στο πόρισμα υπέρ της δυνατότητας αποκρούσεως της ενστάσεως παραγραφής λόγω αντιφατικής του ενισταμένου συμπεριφοράς (venire contra factum proprium) ως παραγγέλματος της στεγαζόμενης στο άρθρο 281 ΑΚ –υπέρτερης της γενικής και αφηρημένης ρυθμίσεως του νόμου– αρχής της καλής πίστεως· βλ. την ομόνομη μελέτη του στον Αναμνηστικό Τόμο Εμ. Μιχελάκη, 1972, σ. 147, 154 επ.

21. Βλ. ανωτ. σημ. 2 και 5, περαιτέρω δε και τα θετικά σχόλια του Β. Sinogowitz, Zeitschr. der Savigny – Stiftung 71 (1954), 507 επ. αναφορικά με την –λίαν εκτεταμένη στην τελική της μορφή– διατριβή του Σόντη με τον τίτλο: «Το πρόβλημα της γενέσεως των Ιουστινιανείων Εισηγήσεων και η παράφρασις του Θεοφίλου. Συμβολή άμα εις την θεωρίαν της καλούμενης κωδικελλικής ρήτρας», Τόμ. Κων/νου Αρμενοπούλου, 1952, σ. 397-476. Η μελέτη μάλιστα αυτή απηχεί κατ' εξοχήν την σταθερή αντίληψη του Σόντη ότι, αν δεν είχαν προηγηθεί οι ελληνίζουσες ανατολικές σχολές και ιδιαίτερα εκείνη της Βηρυτού, είναι ζήτημα, αν θα ήταν δυνατή η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, τουλάχιστον στην έκταση που έγινε αυτή. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε στο από Μαρτίου 1952 υπόμνημά του προς τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (σ. 72), «Ο Ιουστινιανός επεχείρησε ν' αναστηλώσει το ρωμαϊκόν μεγαλείον, σπληνχθείς κυρίως επί της εργασίας των Ελλήνων». Για τη γενικότερη μεθοδολογική κατεύθυνση που προσέδιδε ο ίδιος στην έρευνά του βλ. ανωτ. σημ. 14.

μικρότερη εκάστοτε ένταση– στο επιστημονικό έργο και τη γενικότερη στάση των μαθητών του, και εννοώ εδώ κυρίως τους ομότιμους σήμερα καθηγητές Γ. Καλλιμόπουλο²², Απ. Γεωργιάδη²³, Μιχ. Σταθόπουλο²⁴, Ι. Σπυριδάκη²⁵ και Φίλ. Δωρή²⁶, που

22. Βλ. χαρακτηριστικά στο *έργο του* με τον τίτλο «Η μη γνήσια διοίκηση αλλοτρίων (Α.Κ. 739)», 1978, σ. 6 επ., τη φροντίδα του συγγραφέα να αντικρυσθεί το ερευνώμενο εκεί πρόβλημα ανοικτά επί τη βάσει συγκεκριμένης μεθόδου, που για ένα μέλος της Σχολής Σόντη δεν θα μπορούσε να είναι άλλη παρά η σύγχρονη τελολογική μέθοδος, η οποία αξιοποιεί την ιστορικοσυγκριτική έρευνα και, ακολουθώντας την αξιολογική στάθμιση των αντιτιθέμενων συμφερόντων, οδηγεί σε λύσεις ουσιαστικά δίκαιες και λειτουργικά εναρμονισμένες με το αξιολογικό σύστημα του ΑΚ. Η ίδια αντίληψη διατρέχει και το άλλο σημαντικό μονογραφικό έργο του Γ. Καλλιμόπουλου, που φέρει τον τίτλο «Το Δίκαιο του Χρήματος», 1993, είναι δε, ευλόγως, αφιερωμένο στη μνήμη Ιωάννου Μ. Σόντη (βλ. λ.χ. σ. 110). Για τη δογματική διαύγεια και την καλλιέργεια στην εκφορά του νομικού λόγου ως ιδανικά που πιστά επιδίωξε κι αυτός να πραγματώσει έχει ήδη γίνει σε άλλο σημείο του έργου μου λόγος: βλ. Παπανικολάου / Ρούσσος/Χριστοδούλου/Καραμπατζός, Το νέο δίκαιο της ευθύνης του πωλητή, 2003, στον πρόλογο.

23. Είναι χαρακτηριστικό λ.χ. το πρόγραμμα που αναγγέλλει ο συγγραφέας αυτός στον πρόλογο τόσο του, κλασικού πλέον, έργου του «Εμπράγματο Δίκαιο Ι», 1990, όσο και εκείνου εξίσου εμβριθούς και σπουδαίου, των Γενικών Αρχών Αστικού Δικαίου (1^η έκδ. 1995). Σύμφωνα μ' αυτό τα νομικά προβλήματα δεν μπορούν σήμερα να επιλυθούν με εννοιολογικές κατασκευές αλλά με αναγωγή στην κοινωνική τους διάσταση και με αναδρομή στην τελολογική τους εκτίμηση, με αναζήτηση της ουσιαστικά δίκαιης λύσεως, με επιδίωξη της αρμονικής εντάξεώς αυτής στο αξιολογικό (εσωτερικό) σύστημα του ΑΚ και τελικό σκοπό την πραγμάτωση της δικαιοσύνης ως ύπατης αξίας. Την μεθοδολογική αυτήν κατεύθυνση βρίσκουμε ήδη πραγματωμένη στην περισπούδαστη πραγματεία του Απ. Γεωργιάδη, που με τον τίτλο «Die Anspruchskonkurrenz im Zivilrecht und Zivilprozessrecht», 1968, απετέλεσε την επί υφηγεία διατριβή του, είναι δε κι αυτή αφιερωμένη στον Δάσκαλό μας.

24. Για τις, δυνάμενες να αναχθούν στη Σόντεια παράδοση, αρετές που βρίσκει κανείς πραγματωμένες στο συγγραφικό έργο του Μιχ. Π. Σταθόπουλου, ιδίως δε στο περίλαμπρο Ενοχικό του Δίκαιο (έκδ. 4^η, 2004), έχει γίνει ήδη εγγύτερα λόγος στο εντρύφημά μου με τον τίτλο «Οι δικαιοθητικές αρχές στο Ενοχικό Δίκαιο του Μιχ. Π. Σταθόπουλου», 2005. Στη μνήμη του αλησμόνητου δασκάλου τους, «που μετέδωσε σε γενιές φοιτητών τον ενθουσιασμό του για μάθηση και το πάθος του για την επιστημονική αναζήτηση», Γεωργιάδης και Σταθόπουλος αφιερώνουν τον IV Τόμο (Ειδικό Ενοχικό, άρθρα 741-946, 1982) του τάνειου συλλογικού τους έργου που παριστά η δεκάτομη κατ' άρθρον ερμηνεία του ΑΚ.

25. Πρότυπο αριστοτεχνικής αναλύσεως των αντιτιθέμενων στο πλαίσιο του ερευνώμενου προβλήματος συμφερόντων –υμνηθείσα μάλιστα και από τον ίδιο τον Δάσκαλό μας στη μελέτη του με τον τίτλο «Μεταγραφή και Συμβατική Υπαναχώρησις» (ανωτ. σημ. 16)– αποτελεί λ.χ. η προσέγγιση, την οποία ο Ι. Σπυριδάκης επιχειρεί στην πραγματεία του με τον τίτλο «Ακύρωση εμπράγματος δικαιπραξίας και εμπράγματα δικαιώματα τρίτων», 1981 (σ. 65 επ.), προκειμένου να αχθεί δια της ερμηνευτικής μεθόδου, στη *lege artis* θεμελίωση της απόψεως ότι, παρά το αδιάστικτο γράμμα του άρθρου 1203 ΑΚ, μόνον οι καλόπιστοι τρίτοι εμπíπτουν στο προστατευτικό πεδίο της διατάξεως αυτής. Με άριστον εξάλλου τρόπο απεικονίζει ο Σπυριδάκης στο σημαντικότερο έργο του Γενικές Αρχές (κατά τον Αστικό Κώδικα), 1987, αρ. 17 και 23 επ., τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης μεθόδου ευρέσεως του δικαίου. Κι όλα αυτά τα χαρακτηριστικά τα συναντά κανείς ήδη στο περισπούδαστο τρίτευχο έργο του για το Δίκαιον της Εμπραγμάτου Ασφαλείας, 1976 (βλ. λ.χ. §§ 1, 4 και 6), που απετέλεσε εξαιρετικά πολύτιμο οδηγό στην πρακτική εφαρμογή των σχετικών κανόνων. Είναι κι αυτό αφιερωμένο στον μεγάλο μας Δάσκαλο.

26. Βλ. λ.χ. την υποδειγματική μέθοδο, την οποία και ο συγγραφέας αυτός ακολουθεί στο βασικό μονογραφικό του έργο με τον τίτλο «Περιορισμοί της συμβατικής ελευθερίας στις ρήτρες αποκλειστικής διεθνούς δικαιοδοσίας», 1988, σ. 3 επ., μέθοδο την οποία ο ίδιος ονομάζει «επαγωγική με λειτουργικό – τελολογικό προσανατολισμό», θέλοντας έτσι να δείξει ότι οι απόψεις που εκφράζονται στη μελέτη αυ-

στο πέρασμά τους από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών μπόρεσαν όχι μόνο να αναδείξουν αλλά και να ενδυναμώσουν το στοιχείο του ζήλου, του ήθους, της αυστηρής επιστημονικότητας και κυρίως της άσβεστης δίψας για ουσιαστική δικαιοσύνη που ενυπήρχε ως το αναγκαίο υπόβαθρο στο πρόγραμμα του Δασκάλου τους για την εξέλιξη της επιστήμης του Αστικού Δικαίου στη χώρα μας, έθεσαν δε ανεξάλειπτη τη σφραγίδα τους στον καθορισμό της πορείας αυτής, λειτουργώντας οι ίδιοι τώρα καθοδηγητικά για τους νεότερους συναδέλφους.

V. Ως δάσκαλος, όπως ήδη ελέχθη, ο Ι.Μ.Σ. είχε μια εξαιρετική ικανότητα να μεταδίδει με γοητευτικό τρόπο τη νομική γνώση και να εμφυτεύει στην καρδιά και τον νου του νεαρού φοιτητή τον έρωτα για την επιστήμη του Αστικού Δικαίου. Το σύστημά του να επιμένει κατά την παράδοση στην ενδελεχή ανάλυση των βασικότερων μόνο εννοιών του Εμπραγμάτου Δικαίου (ιδίως της νομής και της κυριότητας) μπορεί ίσως να παρεξηγείτο κάποτε από ορισμένον αριθμό φοιτητών, στο μέτρο που κάποια τμήματα της ύλης φαίνονταν να παραμένουν στο τέλος του πανεπιστημιακού έτους αδιάδικτα, για τους παρακολουθούντες όμως τακτικά τις παραδόσεις του Σόντη το όφελος τελικά ήταν μεγάλο. Γιατί ο νομοδιδάσκαλος αυτός διέθετε την απαραίτητη ικανότητα να ανάγεται συχνά, κατά την διδασκαλία ιδίως της κυριότητας, τόσο στις γενικές αρχές του Εμπραγμάτου Δικαίου όσο και στις κορυφές της νομικής σκέψεως, όπου ο νεαρός φοιτητής μάθαινε για πρώτη φορά την ύπαρξη κατηγοριών της Μεθοδολογίας και της Φιλοσοφίας του Δικαίου, και συναντούσε για πρώτη φορά τα ονόματα των μεγάλων στοχαστών του νομικού δόγματος –από τον Φρειδερίκο Κάρολο von Savigny μέχρι τον Βασίλειο Οικονομίδη²⁷– αισθανόμενος έτσι να ανυ-

---

τήν, ενώ αντλούνται κατά βάση από τη νομολογία των δικαστηρίων μας, που ενσωματώνει το πράγματι ισχύον, το ζωντανό δίκαιο (law in action), παρίστανται τελικά ως προϊόν ενός «διαλεκτικού συσχετισμού» προς ήδη υποστηρικθείσες θεωρητικές απόψεις, συνέχονται δε λειτουργικά μέσω του επιδιωκόμενου με τις επίμαχες αυτές συμφωνίες πρακτικού σκοπού και αξιολογούνται εν τέλει επί τη βάση των κριτηρίων του εσωτερικού συστήματος του ισχύοντος δικαίου. Εξάλλου, την ανάγκη να καταδειχθεί η τεολογική σύνδεση των επιμέρους ρυθμίσεων, σε συνάρτηση με την ικανοποίηση πρακτικών αναγκών, και να εκτεθεί η ιδιαίτερη λειτουργία των δικαιωμάτων εμπράγματης ασφάλειας υπό το πρίσμα και της αξιολογικής σταθμίσεως των συμφερόντων των προσώπων, τα οποία κατά τρόπον τυπικό εμπλέκονται στη δημιουργούμενη με κάθε δικαίωμα σχέση, ανάγει ο Φ. Δωρής σε βασικό στόχο και αναγκαίο μεθοδολογικό εργαλείο και στον πρόλογο των παραδόσεών του με τον τίτλο «Εμπράγματη Ασφάλεια» (1986), που, όπως είναι σχεδόν φυσικό, είναι κι αυτές αφιερωμένες στη μνήμη του Δασκάλου του Ιωάννου Μ. Σόντη.

27. Αρκεί μια πρώτη λ.χ. ματιά στην ανάλυση του εμπραγμάτου δικαιώματος, που περιλαμβάνεται στον εκδοθέντα από τους μαθητές του, το 1986, τόμο με τον τίτλον «Συμβολαί εις την θεωρίαν του Εμπραγμάτου Δικαίου» για να διαπιστώσει κανείς πόσο εύκολα η θεωρητική σκέψη του Σόντη μπορούσε να πετάξει ψηλά για να συναντήσει (λ.χ. στις σ. 14 επ.) την έννοια της φυσικής ελευθερίας του ατόμου κατ' Αριστοτέλη, εκείνη της κοινωνικής ελευθερίας κατά τον R. Stammler –στη θεωρία του περί του ορθού δικαίου (Die Lehre von dem richtigen Rechte, 1902)– και τον Κάντιο –στην κριτική του καθαρού

ψώνεται ως ακροατής σ' ένα ανώτερο επίπεδο νομικής παιδείας και σε σφαίρες πνευματικής δράσεως πρωτόγνωρες, που ο Σόντης καλύτερα ίσως από κάθε άλλον ήξερε να προσφέρει, κάνοντας την παράδοση μυσταγωγία.

Αλλά το πεδίο, όπου ο Ι.Μ.Σ. μεγαλούργησε κατ' ανυπέμβλητον αληθώς τρόπο ως πανεπιστημιακός δάσκαλος ήταν, όπως μνημονεύθηκε ήδη, εκείνο της φροντίδας του να ξεχωρίζει ανάμεσα στους φοιτητές του –συνήθως μέσα από το περίφημο φροντιστήριό του– την πλειάδα εκείνων που, τιθέμενοι πλέον υπό την σκέπη του, θα προορίζονταν στην πραγμάτωση αργότερα του οράματός του για μian ελληνική επιστήμη του Αστικού Δικαίου με ηθικό κύρος και υψηλές ποιοτικές προδιαγραφές, ικανή να υπηρετεί πράγματι την ιδέα της ουσιαστικής δικαιοσύνης.

VI. Στην προσωπική του ανθρώπινη συμπεριφορά ο Ι.Μ.Σ., παρά το αυστηρό του *prima facie* ύφος, που ανεδίδετο κυρίως από τα αδρά χαρακτηριστικά του προσώπου του και το αετήσιο, κάποτε βλοσυρό, αλλά πάντοτε πεντακάθαρο βλέμμα του, που πρόδιδε έναν άνθρωπο ο οποίος είχε αγωνισθεί σκληρά στη ζωή του, θέτοντας ο ίδιος μεγάλες αξιώσεις στον εαυτό του, ήταν, για τους ανθρώπους που τον γνωρίσαμε εγγύτερα, φιλικός πάντοτε, ιδιαίτερα προσηνής, εξαιρετικά ευχάριστος συνομιλητής, χωρίς καμμία οίηση, ουσιαστικά προστατευτικός στους νέους ανθρώπους που χρειάζονταν την αρωγή του και συγχρόνως υπερβολικά ευαίσθητος, με αυστηρό το περί αξιοπρέπειας συναίσθημα και ατσαλένια την ηθική του συγκρότηση, σταθερά δε αγνός πατριώτης και θαρραλέος υπερασπιστής της ελευθερίας.

Ως προς τις τελευταίες αυτές αρετές του αξίζει να σημειωθεί ενταύθα αφ' ενός μεν ότι κατά την αποστολή του ως συνηγόρου στο γερμανικό στρατοδικείο κατά τη διάρκεια της κατοχής αρνήθηκε την ιδιότητα του επαγγελματία δικηγόρου –όπως κομψά διατύπωνε ο ίδιος την δωρεάν παροχή των υπηρεσιών του– αφ' ετέρου δε ότι κατά την διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας ήταν κι αυτός μεταξύ των πρώτων στο κάλεσμα των συναδέλφων του να υποβάλουν από κοινού την παραίτησή τους προκειμένου να εκδηλώσουν κατ' αυτόν τον τρόπο την διαμαρτυρία τους για την κατάλυση των ακαδημαϊκών ελευθεριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Κι όταν η Νομική Σχολή απεφάσισε, στις αρχές του 1972, να ζητήσει από τον αρμόδιο Υπουργό την παράταση της θητείας του, που έληγε στο τέλος του πανεπιστημιακού εκείνου έτους, υπερήφανα δήλωσε με επιστολή του προς αυτήν ότι δεν ήταν διατεθειμένος να δεχθεί την ευνοϊκή αυτή μεταχείριση.

Λόγου (*Kritik der reinen Vernunft*, έκδ. R. Schmidt, 1956) και τη Μεταφυσική των Ηθών (*Metaphysik der Sitten*)– ή το περίφημο έργο του Jhering, *Der Zweck im Recht I*, 1893, αλλά και τον τρόπο που όριζαν την κυριότητα ο ιδρυτής της Ιστορικής Σχολής, ο διάδοχός του σ' αυτήν *Puchta*, ο μεγάλος *Windscheid*, αλλά και ο, κατά τον Σόντη, μέγιστος των Ελλήνων νομικών *Βασ. Οικονομίδης*. Και φυσικά δεν θα μπορούσε εδώ να λείπει ποτέ η αναφορά στον *Florentinus* και τον *Bartolus* (σ. 28).

VII. Τέτοιες αρετές ενσάρκωνε η προσωπικότητα του Ι. Μ. Σόντη, μια μορφή σχεδόν αγιασμένη μέσα από την υπερτείνουσα το σύνηθες ανθρώπινο μέτρο διάθεση για προσφορά και θυσία, που θα τιμάται πάντοτε όσο υπάρχουν στον κλάδο μας άνθρωποι που αγαπούν την ανθρώπινη αρετή και στο επιστημονικό χάρισμα αποδίδουν αξία. Κι όταν θα θέλουμε εμείς οι μαθητές του να καυχηθούμε για την ιδιότητα μας αυτήν, «τέτοιους μπορεί να βγάλει η Μακεδονία μας άνδρες» θα λέμε γι' αυτόν. «Έτσι θαυμάσιος θα είναι ο έπαινός του»²⁸.

---

28. Από το ποίημα του Κ. Καβάφη, Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες.

